

De val van de schoorsteen van Van Gelder

Kantelpunt in behoud van industrieel erfgoed

De sloop van de schoorsteen/watertoren bij de Van Gelder papierfabriek in Wormer in 1983 was een omslagpunt in de strijd om behoud van industriële monumenten in de Zaanstreek. De in 1980 opgerichte werkgroep Industriële Archeologie Zaanstreek had zich o.a. tot doel gesteld industriële gebouwen te behouden, productieprocessen zichtbaar te maken, door middel van *oral history* de geschiedenis vast te leggen en de bedrijfsarchieven te bewaren.

Het fabriekscomplex van Van Gelder Zonen vanuit westelijke richting omstreeks 1912. De majestueuze lengte van de schoorsteen komt duidelijk tot uiting.

Bron: Waterlands Archief, beeldbanknr. WAT002002443

Het Van Gelder project, met daarin o.a. behoud van de schoorsteen/watertoren, werd als eerste door de werkgroep bij de gemeente Wormer aangemeld. Op 3 september 1980 werd de werkgroep een vereniging: MBTZ, voluit: Vereniging tot behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in de Zaanstreek. Zij was uiteindelijk een van de *founding fathers* van de Vereniging Zaaans Erfgoed.

De schoorsteen van Van Gelder

Het industriële monument, waar de MBTZ zich sterk voor maakte, bestond uit twee componenten; beide waren een monumentenstatus waard: Een majestueuze fabrieksschoorsteen, en het resultaat van de verbouwing van die schoorsteen tot watertoren.

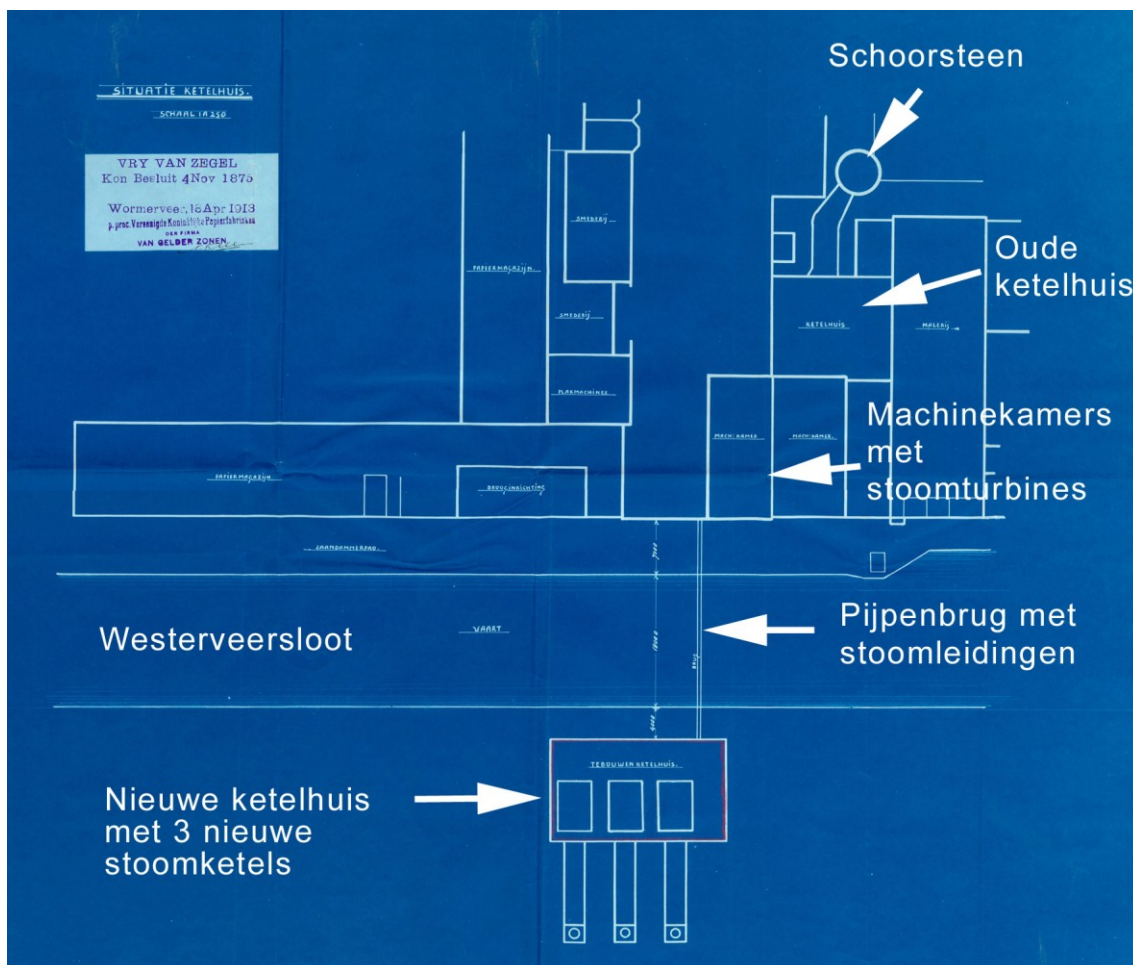
De fabrieksschoorsteen had een lengte van 60 meter. De diameter aan de voet op de begane grond was 5,80 meter. Het rookkanaal had bovenin de schoorsteen nog een diameter van 2,40 meter. De datering van de bouwaanvraag was 25 juni 1908. Ontwerper en bouwer was een gerenommeerde schoorsteenbouwer: de firma Canoy-Herfkens uit Venlo. Die begon in 1880 met het vervaardigen van plavuizen, maar maakte vanaf 1900 ook bakstenen. Daarnaast werd het bedrijf een gespecialiseerd grootproducent van verblendstenen, vuurvaste stenen en radiaalstenen.¹ In 1910 bedroeg het aantal ontworpen en gebouwde schoorstenen reeds ruim 1300 stuks.²

In het begin van de twintigste eeuw stonden de gebouwen van de papierfabriek van Van Gelder Zonen uitsluitend aan de westkant van het Zaandammerpad en de Westerveersloot. In 1910 werd er in het ketelhuis nog een nieuwe Babcock & Wilcox stoomketel neergezet met een verwarmd oppervlak van 496 m² en een oververhitter met een verwarmd oppervlak van 112 m². Bovendien had de ketel een mechanische koleninvoer d.m.v. een kettingrooster van 10.4 m².³ Alles bij elkaar een voor die tijd zeer moderne stoomketel. De in 1908 gebouwde schoorsteen stond uiteraard vlak naast het hier genoemde ketelhuis.

Na vijf jaar al overbodig?

In 1911 werd er een nieuwe machinehal gebouwd naast de reeds bestaande machinehal direct aan het Zaandammerpad, waar een nieuwe stoomturbine van 1500 pk. in werd geplaatst.⁴ In de eerste jaren van de mechanisatie werd stoom nog gebruikt in zuigerstoommachines voor het aandrijven van de papiermachines en maalbakken door een stelsel van drijfassen en drijfriemen. Maar naarmate het bedrijf verder werd uitgerust met elektromotoren kreeg men behoefte aan grote stroomgeneratoren. Deze werden aangedreven door stoomturbines die een veel hoger toerental hadden dan de zuigerstoommachines. Verder werd de stoom gebruikt voor het verwarmen van de droog- en glanscilinders in de papiermachines en de kalanders in de papierfabriek.

De aanwezigheid van al het kolengruis uit het kolenpark bij het ketelhuis in de directe omgeving van de papierstof, die van de maalterijen naar de verschillende papiermachines werd getransporteerd, was een probleem. Daarom besloot men in 1913 om op de oostelijke oever van de Westerveersloot een nieuw ketelhuis te bouwen. Volgens de aanvraag voor de bouwvergunning kwamen daar drie stoomketels in met een economischer en een rookafzuiger voor iedere ketel. De stoomturbines bleven echter in de machinehallen aan de westkant van de Westerveersloot. Omdat de opwekking van de stoom naar de oostoever verhuisde en het verbruik van die stoom op de westoever bleef voorzag de bouwaanvraag van 29 mei 1913 ook in een 'Brug met stoomleiding van het ketelhuis naar de fabriek: 'De stoomleiding komt te hangen aan een brug van ijzerconstructie; het laagste punt boven den hoogste waterstand is 10.3 meter.'⁵. Door die verhuizing van het ketelhuis werd de majestueuze schoorsteen van 60 meter hoog binnen vijf jaar alweer overbodig. De nieuwe ketels hadden ieder hun eigen rookgasafvoer.

De situatie tekening voor het nieuwe ketelhuis op de oostoever van de Westerveersloot. In het ketelhuis komen drie stoomketels met economischer en rookafzuiger.

Bron: Waterlands Archief, archief nr. 0153 Gemeente Wormer: Hinderwetvergunningen en Bouwvergunningen, 1889 – 1980, inv. nr. 554; bouw ketelhuis, datering: 29-05-1913

Tweede leven

Om het geïnvesteerde kapitaal in de schoorsteen toch nog enigszins rendabel te maken werd besloten de schoorsteen een tweede leven te geven. In 1918 kreeg Wernink Beton Fabriek uit Leiden de opdracht twee waterreservoirs van ieder 100 m³ aan de schoorsteen te bevestigen.⁶ Wernink Beton (later Wernink Beton- en Aanneming Maatschappij) had bijzonder veel ervaring in het ontwerpen en bouwen van gewapend beton constructies. Van Gelder had al enige goede ervaringen met dit bedrijf. Zo werd er 1911 een grondstoffenfabriek, geheel in gewapend beton, gebouwd voor de fabriek van Van Gelder in Velsen voor de som van f 106.240.⁷ In 1912 mocht Wernink de steiger en de kademuur bouwen voor de nieuw te bouwen papierfabriek voor Van Gelder Zonen in Renkum voor de som f 54.800.⁸

De situatie rond 1915. De schoorsteen is nog niet omgebouwd tot watertoren en het nieuwe ketelhuis is d.m.v. een pijpenbrug over de Westerveersloot verbonden met de fabriek. Rechts is, voor het nieuwe ketelhuis, het kolenpark met de loskraan.

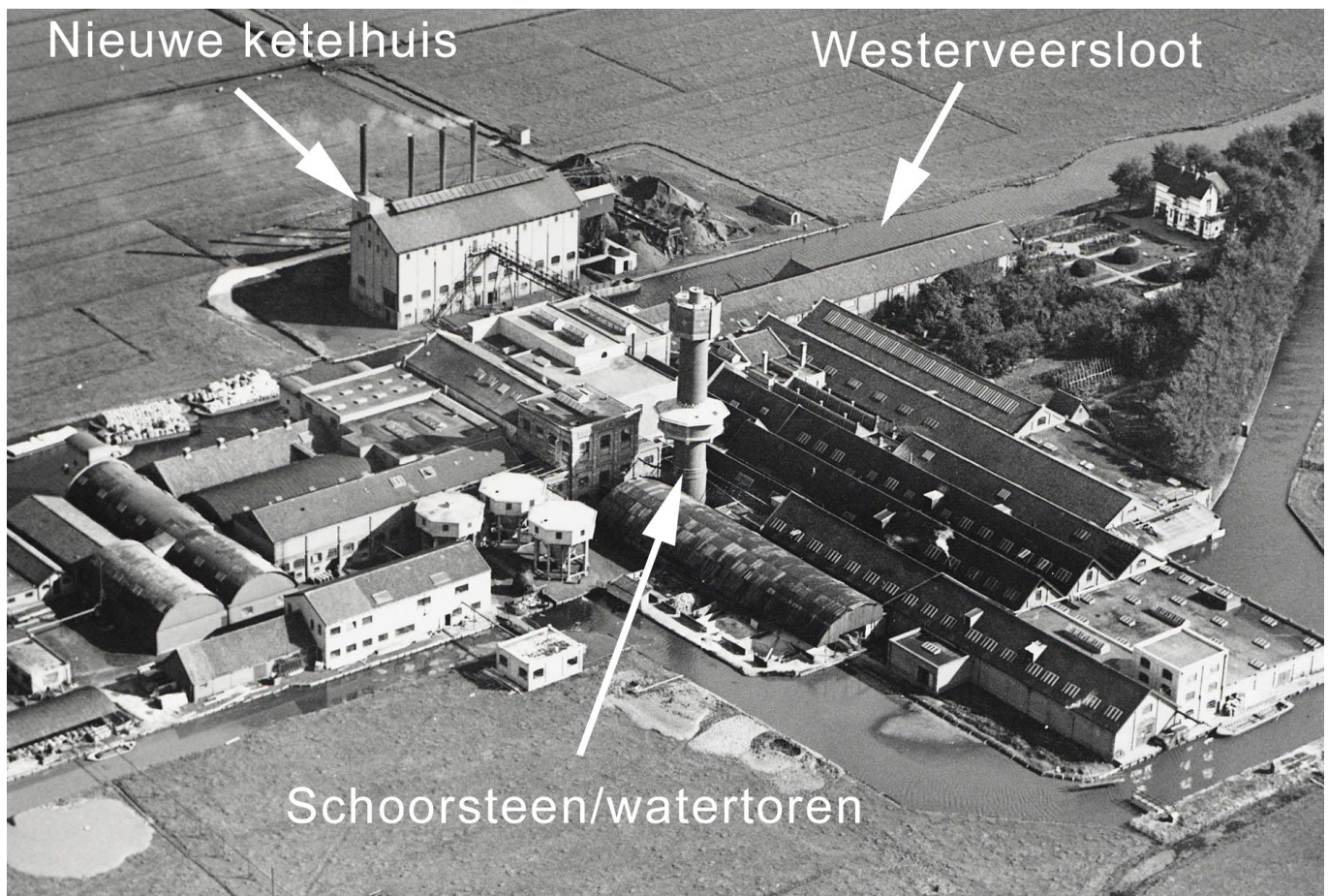
Bron: GAZ 21.00096

De waterhuishouding bij Van Gelder

De papierfabriek van Van Gelder Zonen in Wormer had een geheel eigen watermanagement systeem. Er was schoonwater nodig voor de ketelvoeding van de stoomketels. Bovendien was er in het productieproces heel veel water nodig. Papier, lompen en houtstof waren de grondstoffen voor de papierbereiding. In de maalderij werden deze grondstoffen vermalen en vermengd met water. Via een door de fabriek lopend buizenstelsel werd deze papierbrij naar de papiermachines getransporteerd. Daar moest het water er weer aan worden onttrokken. De kwaliteit van het papier was sterk afhankelijk van de zuiverheid van het water. Bovendien was het water dat in de papiermachines aan het papier werd onttrokken, vervuild door o.a. de kleurstoffen die aan de pulp werden toegevoegd. Het lozen van het afvalwater moest dus bij voorkeur geschieden op een plek die ver verwijderd was van de inlaat van het schone water.

In eerste instantie lag die in de Westerveersloot ter hoogte van de machinehal en het daarachter liggende ketelhuis. Na de bouw van het ketelhuis op de oostelijke oever van de Westerveersloot werd daarachter een grote waterzuivering gebouwd, waar het water werd ingelaten vanuit de Ringvaart van de Enge Wormer. Via de Karnsloot en de Nieuwe Vaart werd het water vanuit het Wormer- en Jisperveld aangevoerd. Om aan de steeds grotere vraag naar water van een constante kwaliteit te

kunnen voldoen werden er Nortonputten geboord om grondwater op te pompen. In de waterzuivering werden o.a. de zwevende verontreinigingen en de zout-, ijzer- en mangaanverbindingen verwijderd. Vanuit de waterzuivering werd het water naar het onderste reservoir in de watertoren gepompt, om van daaruit, via de waterzolder met het waterorgel (of de symfonie), met een constante druk over het bedrijf te worden verdeeld. Het bovenste reservoir bevatte het water voor de brandbestrijding.

De situatie zoals die in 1918 ontstond. De buiten gebruik geraakte schoorsteen was omgebouwd tot watertoren. In 1916 werd het nieuwe ketelhuis op de oostoever van de Westerveersloot uitgebreid met twee nieuwe stoomketels waardoor er een vierde schoorsteen op het ketelhuis nodig was.

Bron: GAZ 22.05080

Zeldzame constructie

Er zijn maar heel weinig van dit soort schoorsteenconstructies bekend in Nederland. Een nog bestaande schoorsteen met een waterreservoir is die van de voormalige Gemeentegasfabriek Feijenoord in Rotterdam: het betonnen waterreservoir is later aangebouwd ten behoeve van de bedrijfsbrandweer.⁹ Daar bleef de schoorsteen echter ook als rookgasafvoer in bedrijf. Hij is nu een gemeentelijk monument. Een ander voorbeeld is de schoorsteen met waterreservoir op de voormalige fabrieksterreinen van de Société Céramique in Maastricht. Deze is in 1992 gesloopt.

Nu andere afwegingen

De sloop van een fabriekscomplex zoals dat van Van Gelder Zonen in Wormer zou tegenwoordig heel andere reacties oproepen. Gezien de enorme variëteit aan constructies en architectuurstromingen die op dat terrein aanwezig waren zou men in eerste instantie kijken welke delen van het complex voor hergebruik in aanmerking konden komen. Zeker een gebouw als de schoorsteen/watertoren zou, door z'n bijzondere constructie en functie binnen het watermanagement van Van Gelder, een speciale bescherming genieten. Maar in 1980 wilde men zo snel mogelijk af van *'die smerige stinkende fabrieken met hun herinneringen aan het zware arbeidersbestaan'*. De symbolen van de kapitalistische uitbuiting moesten uit het straatbeeld verdwijnen. Bovendien had de gemeente de grond nodig voor woningbouw.

MBTZ nog bescheiden

De doelstellingen van MBTZ waren toen ook veel bescheidener dan die men tegenwoordig zou verwachten. In haar brief aan de gemeente Wormer van 26 mei 1981 schreef het bestuur: *'de bedrijfsgebouwen en de nog aanwezige inhoud als eerste object voor beschrijving en documentatie ter hand te nemen.'* Naast de bestudering van de bestaande archieven zou het nodig zijn de terreinen te betreden *'zodat ter plaatse nog bepaalde objecten beschreven en gefotografeerd konden worden.'* Documentatie was in eerste instantie het hoofddoel.

Na een aantal bezoeken aan het terrein tijdens de sloop werden er nog een aantal specifieke wensen geformuleerd. Op 26 juni 1981 schreef het bestuur van MBTZ aan het college van B&W van Wormer: *'dat 11 juni de leden van het bestuur van MBTZ een bezoek aan de fabrieken van Van Gelder Papier hadden gebracht. Tijdens dit bezoek waren er een aantal gietijzeren kolommen opgevallen. MBTZ verzocht een aantal van deze kolommen t.z.t. buiten het sloopcontract te houden.'*¹⁰ Verder verzocht MBTZ aan het college van B&W de mogelijkheden te onderzoeken *'tot het in stand houden van de Van Gelder watertoren. Allicht kon in de toekomst een andere bestemming aan dit industriële monument worden gegeven. In ieder geval zal het na afbraak van het Van Gelder-complex voor de bevolking van Wormer een herinnering zijn aan de industrie die zo lang het leven en werken van Wormer bepaald heeft.'*

De gemeente Wormer reageerde afwachtend. Op 29 september 1981 schreef de Zaanlander: *'Vereniging wil behoud Van Gelder Watertoren'*. In dat artikel ging de directeur van gemeentewerken in Wormer, H. K. Kreulen, in op het verzoek van MBTZ: *'Om te beginnen zal gekeken moeten worden in welke staat het torentje is. Het bouwwerk moet nog een tijdje meekunnen. Daarnaast moet de toren inpasbaar zijn in het bestemmingsplan.'*

De sloop een feit

Maar op 25 oktober 1983 schreef de Typhoon in een kort artikel over het slopen van de watertoren: *'Sloopbedrijf I. Deegen en Zn uit Amsterdam heeft lange tijd getwijfeld over de manier waarop de voor Wormer vele jaren beeldbepalende toren gesloopt zou worden.*

Van de twee mogelijkheden: opblazen of beulen (neerhalen met de kogel) heeft het slopersbedrijf uiteindelijk voor het laatste gekozen. "Al het materiaal voor het beulen lag er al, dus zijn we daar mee begonnen. Mocht het gebouw te zwaar zijn voor de kogel, dan moet de toren worden opgeblazen," aldus opzichter H. Monen.'

In antwoord op verzoek van het MBTZ bestuur van 17 september 1983 om meer duidelijkheid over de status van de watertoren antwoordde het college van B&W: *'Op basis van een rapport aangaande de toestand van de palen en de fundering van het complex was besloten dat het niet verstandig was delen van het complex te handhaven. De Dienst Gemeentewerken had over de zaak nog een nader advies opgesteld waarbij er werd ingegaan op de gevolgen die handhaving van de toren zou hebben voor de ontwikkeling van het plan Zuid-West. Uit dat advies kwam naar voren dat aan de toren vrij veel onderhoud zou moeten worden gepleegd. Op basis van dat advies had het college van B&W besloten het eerder genomen standpunt over deze zaak te handhaven.'*

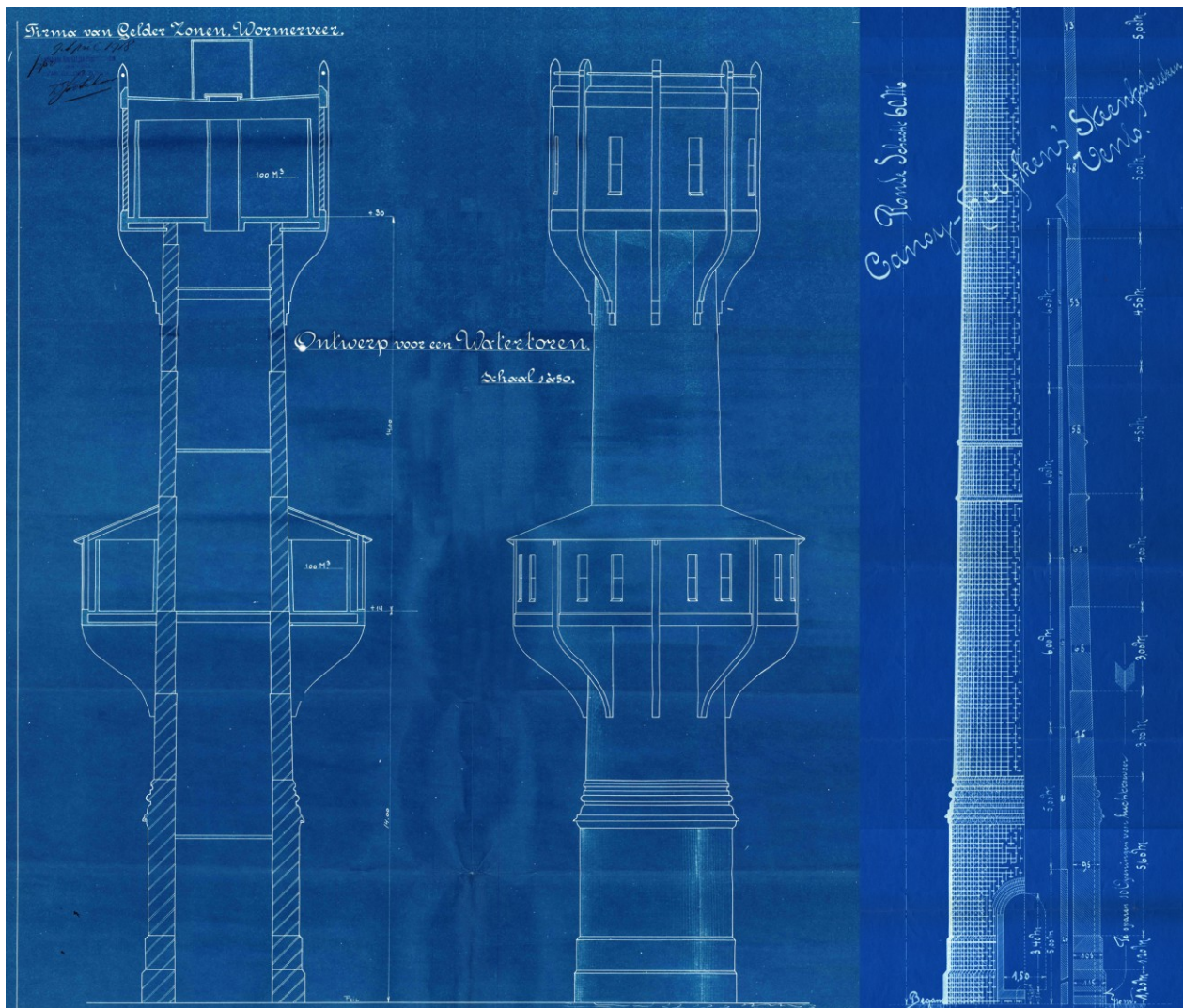

De sloop van de watertoren in 1983. Let vooral op de fraaie detaillering van het metselwerk in de vroegere fabrieksschoorsteen.

Foto: Historisch Genootschap Wormer, archief Jacobus (Koos) Jonker

De schoorsteen/watertoren ging roemloos ten onder in het slopersgeweld.

De poging van MBTZ om de watertoren te behouden was het eerste burgerinitiatief m.b.t. het beschermen van industriële monumenten. Het slopen in de Zaanstreek ging voorlopig nog gewoon door, zoals bij het IJspakhuis van Dil en de Hembrug, maar er was een trend gezet. Spoedig zouden er ook enkele successen volgen; de zeepfabriek De Adelaar en Gortpellerij Mercurius.

De complete geschiedenis van de watertoren van de papierfabriek Van Gelder Zonen in Wormer in een tekening.

¹ Een radiaalsteen is een gebakken steen in de vorm van een trapezium (eventueel met een boogvormige kant). Toepassingen van de radiaalstenen zijn meestal ronde schoorstenen. Voor verschillende diameters van (fabrieks.)schoorstenen werden verschillende radiaalstenen gefabriceerd.

² <http://www.hktegelen.nl/> De website van de Heemkundige Kring Tegelen

³ Waterlands Archief, archief nr. 0153, inv. nr. 587; plaatsen stoomketel en dieselmotor in papierfabriek 'de Eendracht'.

⁴ WA, archief nr. 0153, inv. nr. 555; plaatsen stoomturbine.

⁵ WA, archief nr. 0153, inv. nr. 554; bouw ketelhuis.

⁶ WA, archief nr. 0153, inv. nr. 109; bouw twee waterreservoirs.

⁷ Algemeen Handelsblad 14-01-1911.

⁸ Arnhemsche Courant 24-01-1912.

⁹ P. Nijhof, Oude fabrieksgebouwen in Nederland (Amsterdam 1985)

¹⁰ Deze gietijzeren kolommen zouden uiteindelijk in 2013 onderdeel worden van het kunstwerk dat werd opgericht als herinnering aan de papierfabriek van Van Gelder Zonen.